

2005 чылдың бирги чартында "Шын" солунга чагыдылга чоруп турар. Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чингелделиг — 230 рубль;
Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга — 132 рубль.
пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 159 (16932)

2004 чылдың
НОЯБРЬ 30,
ВТОРНИК

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 20.30,
херек кырында — 16.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Тус чер бот-башкарылгазында реформа

ЭРГЕ-БАЙДАЛДЫГ АПААР

Муниципалдыг тургузуларны аңгылаа- башкарылга реформазының хоойлу төлеви-
рының болгаш оларның эрге-байдалдарының лели республика парламентазинге бирги
дугайында 2005 чылда болур тус чер бот- номчулгага чедишкенин эрткен.

Келир чылын ооң баазазынга тус чер бот-башкарылганың «район — чурттакчылыг чер» деп ийи деңгелдин хевир структуразын тургузар ужурулуг. Советтер үезинден арткан ындыг структура республикага моон мурунда турган. Ынчалза-даа муниципалдыг тургузулардан чүгле кожуун деңгелдери юридиктиг эрге-байдалдыг болгаш бүрүн эргелерлиг турган. Чаа хоойлуну хүлээп алган соонда ындыг эргелерни республиканың чурттакчылыг бүгү черлери алып. Оларның саны 19 турганындан 136 чедир өзер.

Саналдап кириген хоойлу болза чүгле девискээр аайы-биле организацианы хевээр арттырар эвес, муниципалдыг тургузунун шаг-төөгүден тургустунган хевирин арттырар. Чижээ, район звенозун: 17 муниципалдыг

районну, республика чагыргалыг Кызыл, Ак-Довурак хоорайларны хоорай округтары эрге-байдалдыг районнарга деңгей арттырган. Суму, арбан деп адап турганывыс 112 суурлар районнар составынга чурттакчылыг черлер бооп хевээр артар. Туран, Шагаан-Арыг, Чадаана хоорайлар Каа-Хем, Хову-Аксы суурлар ышкаш районнар составынга артар.

Реформаны херек кырынга боттандырырга чедир эвээш хуусаа арткан. Келир чылдың январьдан эгелээш Чазак чер-черге бот-башкарылганың чаа органнарын организастап тургузуп эгелээр. 2005 чылдың март 31-ге чедир чаарты тургускан муниципалдыг тургузуларның бирги чыыштарының төлээлелге органнарының санын, оларның бүрүн эргелериниң хуусааларын доктаа-

дыр, муниципалдыг районнарның төлээлелге органнарын тургузарының чурумун тодарадыр, тус чер хуралдарынче болгаш чаа тургускан муниципалдыг тургузуларның соңгудалыг бүгү албан-дужаалдарына соңгудаларны 2005 чылдың ноябрь 1-ге чедир чарлаар болгаш эрттирер.

Тургускан муниципалдыг тургузуларның соңгукан бот-башкарылга органнары дорт ажил-чорудулгазын 2006 чылдың январь 1-ден күүседип эгелээр. Бо үеге чедир «ажыл-агыйга» эрги чагыргалар хевээр артар. Ол үеге чедир бюджетке болгаш үндүрүг хоойлужудулгаларына өскерилгелерни кириген турар. Оон соңгаар чурттакчылыг суур, кожуун бүрүзүнге тус чер бот-башкарылганың чаа системазының саңхөө үндезини тургустунар, боттары боттары хандыртынар арга тыпты бээр.

Ю.НИКИТИН.

Ие хүнүнде

КЫЛЫР АЖЫЛДАРНЫ ТОДАРАТКАН

Ноябрь 28-те Улусчу чогаадылга бажыңыга Ие хүнүнге тураскааткан конференцияны ТР-ниң Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева башкарып эрттирген.

Аңаа Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды А.Т. Конгар «Реформалар үезинде яды-түреңги чорукту алып эртер, ие-чаштын, уругларның, өг-бүлениң байдалын экижидер талазы-биле хөй-ниити каттыжышкыннары-биле күрүне болгаш тус чер бот-башкарылгаларының кады чорудар ажылының дугайында», Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының Социал политика талазы-биле комитетиниң даргазы С.М. Ооржак «Яды-түреңги чорукту чок кыларының талазы-биле Евразия чурттарының арга-дуржулганың дугайында», Экономика яамызының сайыдының оралакчызы Г.Ф. Балакина «ТР-ниң социал-экономиктиг байдалы болгаш сорулгалары», Көдээ ажил-агый яамызының сайыды Н.Б. Алдачи «Көдээниң социал хөгжүлдезинге хамаарыштыр

яамының ап чорудуп турар хем-чеглери», Күш-культура, спорт болгаш аныяктар политиказының хөгжүлдезиниң талазы-биле яамының кол специализи М.К. Монгуш «Яамының кадык овору хевирни пропагандалаарының талазы-биле», Тудуг яамызының сайыдының оралакчызы Фан Че Ир «Чуртталга тудуунун хөгжүлдезиниң дугайында» болгаш өскелер-даа тус-туста илеткелдерни кылганнар.

Эрзин кожуун чагырыкчызы А.Ч. Комбу, Бажың-Алаак, Эрги-Барлык суму чагыргаларының даргалары А.Х. Донгак, А.С. Даваалан, Таңды, Улуг-Хем кожуун чагыргаларының даргазының социал айтырыглар талазы-

биле оралакчылары Л.Л. Хаджиева, М.М. Дамчай олар илеткелдерге хамаарыштыр саналдарны бергеннер.

Конференцияга түңнел сөстү Чазак Даргазының социал политика талазы-биле оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар Е.К. Матвеева кылган соонда, конференцияның киржикчилеринге Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Ие хүнү-биле байыр чедирип чүве чугаалаан.

Конференция соонда «Шыдаар мен» деп акцияны база «Хөй-ниити ажыктыг херектер эстафетазы» деп конкурсту тус-тузунда түңнээш, тиилекчилерге шаңналдарны тывыскан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

Кажан? Кажан? Чүчү? Сонуургантаалыңар

ЧОНУНГА 25 ЧЫЛ АЯН ТУДУП...

Ноябрь 26-да, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Надежда Шойгунуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазының 25 чыл оюнга тураскааткан байыр-лал болуп эрткен.

Н.Шойгунуң бенефис концертинге ооң чоок кижилери, эш-өөрү болгаш төрелдери киришкен. Артистиң чаңгыс чер-чурттугалары, төрелдериниң аразында ыраажылар база хөгжүмчүлөр хөй дээрзин бо кезээ база катап бадыткаан.

«Аян» эстрада бөлүүнге хып дээн чалыы үезинден эгелеп ажилдааш, Надежда Алексеевна ук коллективтин чаа салгалдарын бөгүн удуртуп, байлак арга-дуржулганын дамчыдып чоруур.

Чогаадыкчы кезээге хөгжүм үнү динмиттелип, ырылар чаңгыланып, каткы-хөг куттулуп, чечектер сценаже ужугуп турган.

ПУШКИНИАНА

Улуг орус чогаалчы Александр Сергеевич Пушкинниң төрүттүнгенинден бээр 205 чыл оюнга тураскааткан делгелгени Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейинге ажиткан.

Делегейге алдаржаан аныяк чурукчу, ат-сураглыг чаңгыс чер-чурттууус Надя Рушеваның «Пушкиниана» темазына чураан чуруктары ында делгээш. Оон аңгыда Тыва Республиканың уран чүүлүнүн алдарлыг ажилдакчызы, сураглыг журналист, режиссер Анатолий Серенниң Надя Рушева дугайында тырттырган документалдыг кино-чуруун делгелгениң ажыдышкынынга чыылганнарга болгаш аалчыларга бараалгаткан.

ЧАРГЫ ЧАРАР СУДЬЯЛАР ТОМУЙЛАТТЫНГАН

«Россия Федерациясында чаргы чарар судьялар дугайында» Федералдыг хоойлунуң 6 чүүлүнге, Тыва Республиканың Конституциязының 103 чүүлүнүн «л» пунктузунга, «Тыва Республикага чаргы чарар судьялар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 7 чүүлүнге дүүштүр база кажыт бадылашкынның түңнелдери-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы № № 239, 240, 241 доктаалдарын езугаар дараа-

«ЭДЕГЕЙНИ» ПАРИЖ ЧАЛААН

Чоокта чаа «Эдегей» ансамбли «Ажык Европа» деп проектке чедишкенин киришкеш, Польша, Австрия, Бельгия дээн ышкаш Европа чурттарынга гастрольдаар аргалыг болганнар.

Чаа Чыл байырлалында Парижге кээп, Францияның найысылалының чурттакчыларына оюн-тоглаазын көргүзөр чалалганы база алганнар. Орук ара Москвага, Санкт-Петербургка база концерттин «Эдегей» бараалгаткан. Оон түңнелинде Санкт-Петербурттун демир-орук агентствозу март айда школачыларның каникулдарының үезинде Нева эринде хоорайже эдегейжилерни чалаан. Орук болгаш дыштанырының, чемненириниң чарыгдалын агентствозу хүлээнип турар.

УЧИЛИЩЕ 40

ХАРЛААН

4 дугаар профессионал-техникте училище бо хүннерде 40 харлап турар. 1964 чылда тургустунгаш, 300 сургуулдарны хүлээп алгаш, яңзы-бүрү тудуг мергежилдеринге ол өөредип эгелээш. А 40 харлап турар чылында училищеде 900 ажыг сургуулдар он ажыг мергежилдерде өөренип турар. Эге чылдарда сургуулдарны хоорай, суурлардан чыып ап турган болза, сөөлгү беш чылдарның дургузунда училищеде өөренип кирик-сээннерниң саны хөй болуп турарындан кирериниң шылгалдалары конкурсу езугаар эртип турар. Ынчангаш бүгү талазы-биле билии шыырак уруглар, оолдарны хүлээп ап турар.

С.ДАЧЫН-ХӨӨ.

2004 чылдың ноябрь 26-да Мугур-Аксы суурга Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының ийги чыыжының депутаттарының 13-кү сессиязынга «Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» деп муниципалдыг тургузугнуң уставынга өскерилгелер болгаш

немелделер кириер дугайында шиитпирни хүлээп алган. Улустуң айбычылары кожуун Уставын «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаар ниити принциптер дугайында» Федералдыг № 131-ФЗ хоойлуга дүүштүрерин шиитпирлээн.

«Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг тургузуунуң Уставынга өскерилгелер болгаш немелделер кириер дугайында Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының ШИИТПИРИ № 77

2004 чылдың ноябрь 26 Мугур-Аксы суур

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының шиитпирлээри болза:

1 чүүл. Тыва Республиканың шүүгү комитетиниң 2001 чылдың декабрь 28-те № 11 дужаалы-биле бүрүткэн, «Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну» муниципалдыг тургузугнуң Уставында дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кириер:

1 чүүлүнге:

1 кезекке: сески абзацта «тус чер бот-башкарылга органнарының структурасы — тус чер бот-башкарылга орган бүрүзүнүн иштиги тургузуу» деп сөстөрни «тус чер уjur-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле бо Уставты езугаар хууда бүрүн эргелерлиг кожуун Баштыңы бооп турар, муниципалдыг тургузугнуң дээди албан-дужаалдыг кижизи — муниципалдыг тургузугнуң баштыңы болур» деп сөстөр-биле солуур;

онгу абзацта «керээ езугаар ажылдап турар кижиз (күш-ажыл керээзи), кожуунуң тус чер бот-башкарылга органнарында организас-айтышкын бээр албан-хүлээлге күүседип турар болгаш күрүне албан-хаакчызының категориязынга хамаарышпас кижиз» деп сөстөрни «сонгулдалыг азы керээ (күш-ажыл керээзи) чарган, тус чер уjur-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр азы тус чер бот-башкарылга органының ажыл-чорудулгазын организастаар талазы-биле күүсекчи-айтышкын бээр бүрүн эргелерлиг кижиз» деп сөстөр-биле солуур; он бирги болгаш он ийги абзацтарны ап кааптар.

2. 10 чүүлде:

алдыгы абзацта «сонгуткан» деп сөстү ап кааптар.

3. 12-ги чүүлге дараазында эдилгени кириер:

1. Кожуунуң бот-башкарылга органнарының структурасынга бо Уставта көргөн болгаш тус чер уjur-дузалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле хууда бүрүн эргелерлиг муниципалдыг тургузугнуң төлээлге органы, кожуун Баштыңы (муниципалдыг тургузугнуң баштыңы), тус чер чагыргазы (муниципалдыг тургузугнуң күүсекчи-айтышкын бээр органы), муниципалдыг тургузугнуң контроль органы, тус чер бот-башкарылгазының өске-даа органнары хамааржыр.

2. Кожуунуң бот-башкарылга органнары болза:

- Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралы;
- кожуун Баштыңы;
- Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазы.

3. Тус чер бот-башкарылгазының албан-дужаалдыг кижилери болза:

- кожуун чагыргазының даргазы;
- бо Уставта көрдүнгөн чурум езугаар томуйлаар өске-даа албан-дужаалдыг кижилер.

4. 33-кү чүүлге:

1 кезээнде «чоннуң бүзүрелин чидирген түңгелде» деп сөстөрни «бо Уставта көрдүнгөн чурум езугаар» деп сөстөр-биле солуур.

2-ги кезекти ап кааптар.

5. 46 чүүлге:

2-ги кезекти ап кааптар.

4-кү кезекте «кожуунуң бот-башкарылгазының норма эрге-хоойлу актылары» деп сөстөрни «Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылгазын организастаар ниити принциптер дугайында» федералдыг Хоойлуда айыткан чурум езугаар» деп сөстөр-биле солуур (моон ыңай федералдыг Хоойлу дээн).

3, 4, 5, 6 кезектерни 2, 3, 4, 5 кезектер деп санаар.

6. 61 чүүлге:

4-кү кезекке дараазында домакты немээр:

4. Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралы депутаттарының доктааткан санының үштүң ийиден эвээш эвези сонгутканда бодунуң бүрүн эргелерин боттандыраар эргелиг».

4-кү кезекти 5-ки кезек деп санаар.

7. 64 чүүлге:

2-ги кезекке дараазында сөстөрни немээр:

«Элчег чок хуралды кожуунуң Төлээлекчилер хуралының 5 депутатының негээзин, а ол ыш-каш бо Уставта көрдүнгенин езугаар чыылдырып болур».

8. 67 чүүлге дараазында эдилгени кириер:

«67 чүүл. Кожуун Баштыңы
1. Кожуун Баштыңын кожуунуң Төлээлекчилер хуралы кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының аразындан чажыт бадылаашкын-биле сонгуур болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын ооң бүрүн эргелериниң хуусаазында боттандыраар.

2. Кожуун Баштыңы кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы болур.

3. Кожуун Баштыңы кожуун чонунуң, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының контролонга турар болгаш отчеттуг болур. Кожуун Баштыңы бодунуң ажыл-чорудулгазының талазы-биле отчетун чылда бирден эвээш эвес катап кожуун чонунга, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарынга бээр.

4. Кожуун Баштыңының ажыл-чорудулгазының дугайында кожуун чонунга болгаш кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының мурнунга отчетту езугаар кожуун Баштыңынга бүзүрел көргүспейн барып болур. Кожуун Баштыңыга бүзүрел көргүспес дугайында шиитпир үнгенде, ону кожуун Баштыңының албан-дужаалындан доп-дораан хостаар, ынчалза-даа кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының доктааткан санының үштүң ийинден эвээш эвези бадылаанда күштүг болур.

5. кожуун Баштыңы:

1) тус чер бот-башкарылга органнарының муниципалдыг өске тургузулгалар-биле, күрүне эрге-чагырга органнары-биле, хамаатылар болгаш организациялар-биле харылзааларына муниципалдыг тургузулгаларны төлээлээр, бүзүредиг чокка муниципалдыг тургузугнуң өмүнээзинден ажылдаар.

2. Муниципалдыг тургузугнуң Уставында доктааткан чурумун езугаар кожуунуң Төлээлекчилер хуралының хүлээп алганы норма, эрге-хоойлу актыларынга ат салыр.

3. Бодунуң бүрүн эргелеринге дүүштүр эрге-хоойлу актыларын үндүрер.

4. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының ээлчег чок хуралын чыылдыраары негээр эргелиг.

5. Бо Уставта, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлудулгаларында доктааткан бүрүн эргелерни боттандыраар».

9. 68 чүүлге дараазында эдилгени кириер:

«68 чүүл. Кожуун Баштыңының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дүжүрери

кожуун Баштыңының бүрүн эргелерин дараазында таварылгаларда хуусаа бетинде дүжүрер:

- 1) өлгенде;
- 2) хууда күзели-биле;
- 3) федералдыг Хоойлунуң 74 чүүлүнге дүүштүр албан-дужаалындан дүжүрер;
- 4) судтан медреси четпес азы медреси кызыгаарлыг деп көргенде;
- 5) судтан ис чок читкен азы өлген деп көргенде;
- 6) аңаа хамаарыштыр судтуң буруудадыр шииткели күштүг бооп эгелээнде;
- 7) Россия Федерациязының девискээринден дашкаар доктаамал чурттаары-биле чорутканда;
- 8) Россия Федерациязының хамаатызы болурун соксатканда, Россия Федерациязының делегей Керээзиниң киржикчизи — даштыкы күрүнениң хамаатызы болурун соксатканда, даштыкы күрүнениң хамаатызы тус чер бот-башкарылга органынга сонгудуп болур.

9) сонгукчулар дедир кыйгыртканда;

10) кожуун Баштыңының бүрүн эргелерин кадының байдалы-биле күүседип шыдавас деп суд шиитпирин үнгенде;

11) кожуунуң Төлээлекчилер хуралының бүрүн эргелери хуусаа бетинде соксаанда;

12) бо Уставта, Россия Федерациязының хоойлудулгазында көрдүмээн өске-даа таварылгаларда».

10. 77 чүүлге:
1-ги чүүлүнге дараазында эдилгени кириер:

«1. Кожуун чагыргазының даргазы болза 4 чыл бүрүн эргелиг хуусаада айыткан албан-дужаалга ажылдаар конкурс түңгелдерин езугаар керээ-биле кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалынга томуйладыр кижиз болур.

Кожуун чагыргазының даргазының албан-дужаалынга ажылдаар кижиниң конкурсузун эрттирерин чурумун кожуунуң Төлээлекчилер хуралы доктаадыр. Конкурс эрттирериниң чурумунга конкурс негелделерин, ону эрттирер хүнүн, черин, керээ төлөвилелин конкурс эрттиреринге чедир 20 хонуктан орай эвезе парлаарын көөр.

Муниципалдыг тургузугнуң конкурс комиссиязының кежигүннериниң ниити санын кожуунуң Төлээлекчилер хуралы доктаадыр.

Муниципалдыг тургузугнуң конкурс комиссиязын тургузарда ооң кежигүннериниң үштүң ийи кезин кожуунуң Төлээлекчилер хуралы, а үштүң бир кезин — Тыва Республиканың Чазак Даргазының кириенин езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазы томуйлаар.

Конкурс комиссиязының кириени түңгелдерин кандидаттарының аразындан кожуунуң Төлээлекчилер палатазы чагырга даргазының албан-дужаалынга тааржыр кижини томуйлаар.

Кожуун чагыргазының даргазы-биле керээни кожуун Баштыңы чарар.

Кожуун чагыргазын кожуунуң чагырга даргазы чагыс аай принцип-биле удуртур.

Кожуун чагыргазының даргазы башкы, эртем болгаш өске-даа чогадыкчы ажылдардан аңгыда, төлевирлиг өске ажыл кылыр эргизи чок.

3-кү кезекти ап кааптар.

11. 78 чүүлге:

2 кезектиң 2 абзазында «кожуун болгаш ооң» деп сөстөрни ап кааптар, «чагырга» деп сөстү соонга «кожуунуң» деп сөстү немээр.

Тоску, онгу абзацтарны ап кааптар.

12. 80 чүүлге:

1-ги кезекке дараазында редакцияны кири бижиер:

«Керээлиг үндезинге боттандырып турар кожуун чагыргазының даргазының бүрүн эргелери мындыг таварылгаларда хуусаа бетинде соксаар:

- 1) мөчээнде;
- 2) эки туразы-биле халашканда;
- 3) бо чүүлдүң ийги кезээ-биле дүүштүр керээни күш чок болдурганда;
- 4) Федералдыг хоойлунуң 74 чүүлүнге дүүштүр эрге-дужаалдан дүжүрер;
- 5) суд харысалга онаап болбас деп санаанда азы харысалга онаарын кызыгаарлаанда;
- 6) суд ис чок читкен деп санаанда азы өлген деп чарлаанда;
- 7) суд шииткели ону буруудадыр хоойлу езугаар күш киргенде;
- 8) Россия Федерациязының девискээринден үнүп чоруткаш, доктаамал чуртта бергенде;
- 9) Россия Федерациязының хамаатызы болурун соксатканда, Россия Федерациязының делегей керээзиниң киржикчизи — даштыкы күрүнениң хамаатызы болурун соксатканда, орта дүүштүр даштыкы күрүнениң хамаатызы тус чер бот-башкарылгазының

Тоску, онгу абзацтарны ап кааптар.

11. 78 чүүлге:

2 кезектиң 2 абзазында «кожуун болгаш ооң» деп сөстөрни ап кааптар, «чагырга» деп сөстү соонга «кожуунуң» деп сөстү немээр.

Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Ю.Д.ДОСКААР. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының секретары Т.С.ТОНДАР.

(Уланчызы 6-гы арында).

РЫНОККА БЫЖЫККАН КОЛЛЕКТИВ

ЧААГАЙ ХЛЕБТИГ. ОЛ КАЙДАЛ?

Шынын чугаалап каайн: мен Кызыл хоорайның Рабочая болгаш Бухтуев кудумчуларының белдиринде турар беш каыт кызыл бажыңның азында чыпшыр туттунган пекарнядан өске, кайыын-даа аргалыг-ла болза, хлеб садып алыксава кижин мен.

Хамык чылдагаан ол чоокта чурттап турарымда эвес, а бо пекарняның кыстарының быжырган хлеви дыка чаагай болгаш кезээде чаа эскен турар боорга ындыг мен. Өг-бүлевис шупту база чүгле оон хлебтээр чаңчылдыг бис. Артында оларның садынынче кажан чаа эскен

турар. Ынчан чаа ажылгалга кирген пекарняның ажилчын коллективи хоорайның хлеб рыногунче сынып кирип, доктаамал садып алыкчылар чаалап алыр дээш дыка-ла кысканнар. Пекарняның эргелекчизи Валентина Хомушку болгаш ажилчыннары ол үеде өг-бүл

рынок негелделеринге өөрени бергеннер. Кандыг-даа хүнде, ажил-даа, байыр-чыскаал хүнеринде-даа, бо пекарняда ажил соксаал чок чоруп турар. Даң

ры. Ынчангаш бажыңга хонган хлебти безин чиирге, эртенінде ажыксыг чүве чок, чаагай, шынарын чидирбээн болур.

Пекарня «Кызылдың хлеб комби-

Кызылда «Урянхай» садыг бажыңдан доктаамал садып ап турар.

Валентина Доржуевна пекарня карылга чок ажилдап турарын чугаалады. Ажилчыннар шалыңында (дыка улуг эвес-даа болза) саадашкын чок.

Кол-ла чүве — хереглекчилерниң чылдан чылче көвүдөп турары. Ол шынар талазы-биле база улуг харысалганы коллективке онаавышаан.

Пекарняның ажилчын шөлүнүн улуг эвес болуп турарындан хлеб кылыгларының асортиментизин көвүдөдириниң аргазы чок. Оон башка «холу чөмзиг» кыстар кандыг-даа хлеб кылыгларын быжыраарына

«Эрткен-дүшкен санымда чүгле бо пекарняның эки шынарлыг хлевин садып алыр кижин мен» дээр чеже-даа улуска таварышкан мен.

бажында эртенгиниң 5 шакта-ла пекарняга комбинаттың баштайгы хлеб машиналары халдып келгеш, чүдүртүнүп эгелээрин доктаамал көрүп чор мен. Бо «херээжен» коллективтиң кежигүннери Кызыл хоорайның ол-бо черлеринде 20 садыгже хлебти сөөртүп турары — оларның продукциязынга кызылчыларның хереглели кайы хире улуун херечилеп турар.

Валентина Доржуевна улуг эвес бүдүрүлгезин таныштырып тура, ажилчын коллектив бир айда 30 ажыг тонна хлебти быжырып турарын чугаалады. Хлебти чоннуң хереглелин көрүп тургаш, таарыштыр быжырып, садып турар. Рыноктуң «тыныжын» эндевестер. Оон негелделерин барымдаалаары мында чаңчыл апарган.

Бо бүдүрүлгө чериниң республиканың өске он-он пекарняларындан ылгалып турар чүвези — хлебти ажиткы (дрожжи) ажыглавайн, чүгле тускай чылыг өрээлге хөөдүп, быжырып тура-

нады» ажык акционер ниитилелдин салбыры кылдыр санадып турза-даа, бүгү талазы-биле бот-тускайлаң ажилдап турар: саң-хөө-даа, далган-тараа сөөртүлгези-биле-даа... Комбинаттың бажыңын, дериг-херекселдерин ажыглап турары дээш аренда өртөөн төлеп турар. Далганы боттары «Хакас тараа продуктулар» акционер ниитилелден, азы

хлеб кирерин безин чижеглей билер бис. Бис ышкаш ындыг улус хоорайда хөй деп чүвени база билер мен. Оон барымдаазы — ол-бо шуушкан арбын чоннуң бо пекарняның садыындан черле үзүлбөзи. «Эрткен-дүшкен санымда чүгле бо пекарняның эки шынарлыг хлевин садып алыр кижин мен» дээр чеже-даа улуска таварышкан мен. Оларның мактал сөстери ол-ла бажыңда тускай садыглыг бо пекарняның бүдүрүлгө цегинге мени бо удаа анаа эвес чедире бергені ол. Шынап-даа болза, садып алыкчыларның, азы хереглекчилерниң мактал сөстери дег үнелиг чүве бүдүрүкчүлерге каяа турар.

«Кызылдың хлеб комбинаты» ажык акционер ниитилелдин салбыры болур бо пекарняны 1997 чылдан бээр анык херээжен удуртукчу Валентина Доржуевна Хомушку эргелекчилеп

болгаш бүдүрүлгө аразына олут олурбайн ажилдап турган. Чаа ажылгалга кирген бажыңда чедир кылдыртыр чүүлдерден эгелээш, кандыг үүрмек ажилдар турбас дээр. Оон аңгыда кол — хлеб быжыраар ажылы база бар болгай.

Баштайгы айларда чүгле чаңгыс ээлчеге ажилдап, хөй эвес хлеб быжырып турза-даа, продукциязының эки шынары-биле чоорту садып алыкчыларны тыва берген. Чаа эскен чаагай «Деревенский» хлеб чыды пекарняның садыының чанындан эрткен улусту чайгаар-ла «чалап» турганы билдингир. Ам-даа ындыг.

Бо хүннерде пекарняның бүгү ажилдакчыларының саны он дөрт кижин чедир өзе берген. Ийи ээлчегде дүн-хүн чок бүдүрүлгезин доктаатпайн ажилдап турарлар. Херээжен удуртукчу-даа, оон коллективиниң кежигүннери быжырыкчы кыстар-даа

белен. Эки чүве — комбинат садыгже бодунуң өске хлеб кылыгларын (булочкалар, кондитер кылыглары дээш...) сөөртүп турары. Рынок үезинде чүлүп чижип эвес, а кады, демниг ажилдаар деп чүве ол-дур.

ЮРИЙ ДАРБАА.

ЧУРУКТАРДА: хлеб быжырыкчызы Марта Карасал ажил үезинде; коллектив кежигүннери (солагай таладан оң талаже): Валентина Хомушку, Марта Карасал, Любовь Монгуш, Тайгана Хертек, Шораана Ондар, Валентина Хомушка (эргелекчи) болгаш Аляна Минчей; садыгчы Людмила Донгак.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Би-Хем кожуунда ыраккы тайга-сын бажында Хүт сумузунда 393 чурттакчы, 88 өреге бар. Оларның 55-и — өөреникчилер. Чурттакчы чонда 240 баш мыйыстыг бода мал, 350 шээр мал, 58 хаван, 27 аът чизелеттинген. Чонну ажылга хаара тутар төптүң даңзызында 85 кижин бар. Бо чылын өреге бүрүзү ногааны, картофельди тарып, дүжүдүн алган.

Бистин суурда 70-80 хар ашкан 7 хире улуг назылыглар бар. Эң узун назылыгларыбыс 85 харлыг Досумаа Хүрең-ооловна, 80 харлаан Маады Тунаевна ажы-төлүнүн аразында чурттап олурарлар. Чеден харлыг акыйлар Орлан-оол Чаптаевич, Илья Коллович, Кызыл-оол Содунамович олар сизин-ширбилин белеткээр, малын малдаар, кежээ чаңын ам-даа салбаан.

Макталдыг чүве — суму девискээринде чер кезири, тояр, хайгаарал чок арткан элээди уруглар чок. Назы четпээн уруглар даңзызында кижин чок. Ындыг-даа болза кежээ дүжер-ле, сумуга аныктар (оларның ишинде школа назылыглар база) бир черден чара тепкен чүве дег, алгы-кышкы, ыры-

шоору-биле кудумчулар кезип, шимээргежири дендеп барган. Эң хомуданчыг чүүлдер — хоралыг арага садар «адрестерниң» хүнден хүнче немежил турары. Шынары багай арагага ашы-чеми, хеп-сыны дивейн, ону орнап, удур-дидир мөлчүжүп арагалаарларның аразында аныктар, херээжен чоннуң көвүдөп турары. Бо байдалда суму чагырга чери, милиция төлээзи, ажыы-биле чугаалаарга, каракты шийипкеш, эртип турар.

Тываның Россияның составына бактап киргениниң 60 чылын таварыштыр чаагайжыдылга ажылы багай эвес чоруттунган, ынчалза-даа дыка чараш чурумалдыг кезек черде богувус чер-чери биле чаттылган чыдар хевээр.

Суурдан ырак эвес черде бо бокту чок болза, ырадыр, чок болза, чаңгыс черге овааландыр төксе кандыг боор. Уруг-дарыг ында сайзанактап ойнаан турар-дыр. Суму чагырга чери улуг соок дүшпээнде, бо ажилды организаастап, чурттакчы чон аразына суртаал кылза эки деп бодаар мен.

Суурумга ынаам кончуг, ынчангаш оң моон-даа сонгаар сайзырап хөгжүй бээринге идегелим улуг. Оң ырак-узак төөгүзү эки-ле билдинмес бол, аравыста назы-хары дөгээн хоочуннарывыстан хөйну билип ап болур. 1950 чылдарда колхозтажышкын үезинде үстүнде ады кирген хоочуннар хып дээн анык-чалы үезинде колхозтун үндөзилекчилери турган. Ол үеде көшкүн амыдыралдыг, тоо-быдаргай чурттап чораан бөдүүн араттарның колхозка каткан шээр малы 300-400, чылгы 100, бызаалыг инек 10 чедип турган. Эт-хө-

реңгиден аът-биле сизген кезер 1 кадыыр, 2 аът дырбаажын чаңгыс черге чыып бөлүктээш, ажилдап эгелээр.

Колхозтун бирги үндөзилекчилериниң ажы-төлү ада-иезиниң изин базып, колхоз-совхозтун ажилын улам сайзырадып хөгжүткен. «Кызыл тараачын» совхозтун Хүт салбырына 1000-1000 кодан малды азырап өстүрүп, күрүнениң эт планын күүүседир дээш согары-биле чорудуп турган. Улуг саанчылар Досумаа Күжүгет, Маады Момбуй, Бильчий Маады база ам аравыста чок хөй-ле хоочуннарыбыс Хүт фермазын тургузар дээш кызымаккай ажилдавышаан, олар ажы-төлүнүн келир үеде чырык-чаагай чуртталгазы дээш суурну тургузуп чорааннар.

Суурнуң девискээринде Ыңгыр-жак, Оваа-Хаайы, Улуг-Бакты, Шай-Ижер, Хүт-Бажы, Кара-Суг дээн ышкаш тывызыксыг аттыг черлерниң делгемнеринге колхоз-совхоз үезинде чүс-чүс чылгы мал чаттыла

берген оттап чоруурун улуг назылыглар ам-даа сактып чугаалаар. Иван Момбуй, Константин Бөлезин, Доржу Момбуй, Чончуп Маады, Василий Ширнин — чылгы малдың бажын өстүрүп кадарарына улуг үлүүн кириген хоочун чылгычылар. Куржепей, Анна Маадылар бызаалыг инектерни бир тускай тудуп, хөйү-биле азырап өстүрүп турган. Мал эмчизи, зоотехник кылдыр Михаил, Зинаида Козловалар ажилдап келген. Оларның-биле кады Оруснай Дамбаа акый тарааны үешаанда тарып, мал малдап турганнар. Ынчан Хүт фермазына ажилдап чорааннардан Чазактын бедик шаңнал-макталдарын ап, төлөптиг ажилдап чорааннар хөй.

Лидия ОРТ-ООЛ.

Хүт суур.

СУУРУМГА ЫНААМ КОНЧУГ

КИЖИ БҮРҮЗҮНГЕ

АҢАА ХАМААРЫШТЫР АМ ЧҮНҮ

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган хай-халаптыг өрттүң дугайында материалдар массалыг информация чепсектеринде доктаамал чоруп турар. Ол дугайында материалдар "Шын" солунга хөйү-биле парлаттынган. Сөөлгү үеде номчукчулардан болгаш бистиң бижикчилеривистен кончуг хөй чагаалар кээп турар. Ол, бир талазында, чөптүг болбайн канчаар, тайбың үеде 26 кижилер өрттенип өлгенинге республиканың чурттакчы чону кажыдалын илергейлеп турар. Чамдык кижилер буруулуг кижилерни илередир сорулганы салып турары — чөптүг эвес айтырыгларның бирээзи.

Кажан өрт болганының соонда ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак республиканың чурттакчы чонунга кыйгырыынга "халапка таварышкан кижилерниң салым-чолу-биле ойнап болбас, буруулуг кижилерни эрге-хоойлу органнары тодарыптар" дээн болгай. Эрге-хоойлу органнары истелгени чорудуп турар болганда, өрт кайыын үнгени, кым буруулуг болганы тодараттына бээр.

ТР-ниң Чазак, Кызыл хоорайның чагыргазы когараан кижилерге ачы-дуза чедирери биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ап, кончуг шалыпкын хөделген. Шак ындыг дүрген, шалыпкын хемчеглерни ап турза-даа, төп телевиденинге болгаш бистиң "Новый век" телеканалга үнген чүүлдерде бистиң республиканың чамдык "сарыг" солуннарында хөлүн эрттир хөөредипкен чүүлдер бар, Ынчангаш бо талазы-биле

номчукчулар шагдааларны, өртчүлери, ОБЯ-ның ажилдакчыларын дорту-биле буруудып турар. Айтырыгны чаңгыс талалап ынчаар көрүп болбас. Бүрен-Аксы суурдан көдээ бижикчи В.Мольбинин "шупту буруулуг бис" деп бижип турарын чөпсүнер кижилер болдум. Көдээ черде чурттап чоруур назы-хары улгады берген кижилер когараан кижилерниң ажыг-шүжүүн деңге үлежи олар.

Бо болган өрттүң талазы-биле Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Д.К.Донгактын ноябрь 25-те үнген "Шын" солунда интервьюзунда тодаргайы-биле чугаалап турар. Ылаңгы мэр Кызыл хоорайда хөй-ниитиниң чуртталга бажыңнарында ап чорудуп турар хемчеглерниң дугайында шынын-на чугаалап турар. Халап карак чивеш аразында болур дижит болгай. Айыыл-халаптың болган чылдагааны электри энергия-

зында деп "Тывазнерго" ААН-ни дорт-ла буруудып турар кижилер база бар. Бо айтырыг талазы-биле хоорайның мэри тодаргай тайылбыр-

"Тывазнерго" ААН-ниң электри энергиязын өжүрүп турарына хамаарыштыр номчукчулар кончуг чидиг айтырыгны көдүрүп турар.

ны берип турар. Өрттенген бажыңга электри энергиязының талазы-биле үш дакпыр камгалал турганы билдинип турар.

Өрт үезинде эрге-хоойлу болгаш өрт ажилдакчыларын буруудып турар кижилер хөй. Оларның талазында четпес чүүлдер турганы шын. Ол дугайында когараан кижилер-биле Чазак кежигүннери болгаш хамаарылгалыг албанның ажилдакчылары ужуражып турда, чугаалап турган болгай. Бо айты-

рыгны чаңгыс талалап ынчаар чугаалап болбас. Айыыл-халапка таварышкан кижилер кончуг берге байдалда турар болгаш корум-чурумну тудар талазы-биле хемчеглер алдынып турган. "Шош соонда чудурук чайган ажы чок" деп, чоннун чугаазы бар болгай. Моон чогуур түннелди ИХЯ-ның сайыды С.П.Ареннин, ОБЯ-ның сайыды Э.Д.Байыр-оол үндүрер ужурулуг.

Тывазнерго" ААН-ниң электри энергиязын өжүрүп турарына хамаарыштыр номчукчулар кончуг чидиг айтырыгны көдүрүп турар. Бо айтырыг талазы-биле бистиң солун чаңгыс эвес удаа материалдарны чырыдып келген. Электри энергиясында өрелиг организацияларның, албан черлериниң, чурттакчыларның даңзызын солунга парлап турдус. Моон мурнунда "Тывакоммунэнерго-нуң" кол инженери турган К.Б. Сарыглар "өрелиг дээш суурларның электри энергиязын

өжүрүп болбас, ак-демир удазыннарны оорлап аппаар" дээр кижилер болгай. Ам "Тывазнерго" шак ынчаар чырыкты үзе кезип тургаш, дыка хөй электри удазыннарны оорлатканын номчукчулар бижип турду.

Херек кырында ап көөр болзусса, чурттакчыларның чылыг, чырык дээш өрезинден "Тывазнерго" ААН "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайындан хөмүр-даш садып алыр акшага чединмейн турар. Ынчангаш "Крас-энерго" электри энергиязын кызыгаарлап өжүрер эргени "Тывазнергога" берип турар. Ону ажыглап алгаш, "Тывазнерго" бүдүн суурларны, чуртталга бажыңнарына кара туразында өжүрүп турар чылдагааны ында. Бир эвес экономика талазы-биле сайгарып көөр болза, борта чурттакчылар-даа, "Тывазнерго" боду-даа каражага таваржыры билдингир. Бо айтырыг талазы-биле ТР-ниң Чазак чаңгыс эвес удаа "Тывазнергону" сагындырып келген.

Бистиң хоочун бижикчиси Юрий Күнжеп "Шын" солунга парлаан "Аңаа кым харыылаарыл?" деп бажың-алаакчыларның электри энергиязын өжүрүп турарының дугайында дүвүрениң материалын орус омактыг

Чүгле решеткалар эвес...

"Хай-халаптың соон дарый" деп рубрикада чогаалчы Маадыр-оол Ховалыгның "Решеткалар" деп эгелиг материалын номчааш, 70 чыгай берген назылыг хиремде караам чажы төктүп, бүдүү ишкирниги ыглап ордум. Бир эвес бо материалда факт-барымдаларны "Чаа век" телекомпанияның дамчыдылганын көрген, дыңнаан болган болзумза, ынчан-на Паротурбинная кудумчузунга болган өрттүң дугайында эки билип алыр ийик мен.

"Решеткаларда" кирген болушкуннарны номчупкаш, шынап-ла, "Хайыраан совет үени буспаан болза, бүгү чүве сыр өске турар ийик, кончуувусту, ам кандыг ниитилелде чурттап турар улус боор бис" деп бодал

кижини чайгаар-ла муңгарады бээр. «Маадырлар демиселге тыптыр» дижитвис чалгынныг сөстү Кызылга болган хай-халапка шагдааларның, өртчүлериң, эмчээсчилерниң, анаа хамаатыларның-даа талазындан кым-даа бадыткап шыдавааны дыка харааданчыг-дыр. Тываларда "чаңгыс-даа ындыг маадыр хевирлеп кижизиттинмээн ол чоор бе? Боду өрттенип-хуюкталып чыткаш, решеткаларны тура соп тургаш, бичии чаштарны, улуг-даа улусту болза, камгалап каан шак ындыг дидим эр турган болза, аңаа кандыг-даа шаңнал, мактал кызыгаар чок.

Телеоператор херектиң четпес талазын апканы ол ийикпе, шынап-ла, кымның-даа эри-

кызы көргүстүнмээниниң чажыды та операторда, та бистиң боттарывыста. Ол хире хай-халап бооп турда, шагдааларывыс машиназының иштинге дүште-даа чок таакпылап, өрттү хайгаарып, алгы-кышкылыг өрттенген улуска дуза кадар дээн улусту ынатпайн турганы таан ырма сынчыг бужар-дыр. Ындыг кижилерниң ады-бажын тыпкаш, хөй-ниитиниң "судунга" бээр болза эки. Ол ышкыш чарык шлангызы-биле кыпкан бажың иштинче суг бүлгүртүп турган өртчүлери база.

Борта чүгле решеткалар буруулуг эвес, бистер бүгүде буруулуг бис. Өршээ, багай чүве ыңай-ла турзун!

В.МОЛЬБИ.

Бүрен-Хем суур.

ШАЛЫПКЫН ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ЭГЕЛЭЭН

ТР-ниң Чазак, Кызыл хоорайның чагыргазы хоорайның өртке когараан чурттакчыларын чурттаар оран-сава-биле хандырап талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерни ап чорудуп эгелээн. Бүрен кудумчузунда 27 квартиралыг бажыңның тудуунда "Хемчик" кызыгаарлаттынган харыысалгалыг эштежилгениң тудугжулары кончуг шалыпкын ажылдап турар. Тудугнуң кол проравы А.В. Айыжының чугаалап турары-

биле алырга, чаа чыл бетинде бажыңны ажылгалга кириптер бис дээр.

"Чылыг четкилери" күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезиниң ажылчыннары чылыгны бажыңче кирир ажылдарны кылып эгелээн. Өртке когараан чурттакчылар амдызында хоочуннар бажыңында немелде туттунган бажыңда чурттап турарлар. Чаа чыл бетинде өрт халавындан когараан чурттакчыларның баштайгылары

чурттаар оран-саваны алып аргазы тургустунуп турар.

Комсомольская кудумчузунда АТБ 1-ниң хөй-ниити чуртталга бажыңында септелге ажылдары кидин түлүк чоруп турар. Бо хуннерде ол бажыңнарже чылыг кирир талазы-биле ажылдар шапкынчаан. Тудугларның акшаландырышкын айтырып ТР-ниң Чазак чедимчелиг шиитпирлеп турар.

Бистиң корр.

Номчукчуларның Чырык өртээ төлөп шыдавас чоруувусту канчап эдер бис?

Кызыл хоорайның Паротурбинная кудумчузунга болган айыыл-халапты дыңнааш, теледамчыдылгандан көргөш, сагыш-сеткилим дүвүрөп, ол үеде анаа безин олуртунмас чыгыы турдум. Коргунчуун чүү дээр! Дириг кижилер, ооң иштинде чаш ажы-төл, амы-тынындан чарлып турда, кайын анаа олуртунар.

Бо айыыл-халап канчап болу бергенил? Маңаа кым буруулугул? Ындыг айтырыглар дораан башка кирер. Ол дугайын истелге органнары тодарыдып-ла боор. Өрө-шире, чырык айтырыгы... Чырык өрттөн өй-шаанда төлөвес ийи-чаңгыс өг-бүлелерниң хайы-биле бүгү чон хилинчектенип, караңгы черге суйбаттынып, изиг аш-чем чивейн, доңуп-дожаан кырган кижилерни, онаалга кылып четтикпес өөреникчилерни бодап кээрге, кандыг-дыр чээ! 26 өрттенип калган улуг-бичии хилинчек чок кижилер дээш харыысалганы кым чүктээрил? Кижиниң куйга-бажы адыяр, сагыш-сеткил саргыыр. Ажыл-агы чок азы эвээш шалыңныг, чырык өрттээ төлөп шыдавас кижилер-даа канчаар, чамдык шалыңы хөй, улуг эрге-дужаалдыг даргаларның төлөвейн турарын чоокта теле-дамчыдылгандан дыңнадывыс. Мону чүү деп көөрүл?

"Тывазнергонуң" чон-биле багай ажылдап, ийи-чаңгыс

өрелиг кижилер дээш, бүдүн хөй каът бажыңнарны, кварталдарны өжүрүп, одура кезери, ай-айы-биле чырык бербези хоойлуга дүүшпес кем-херек үүлгедии деп санаар мен. Ооң чижээнге бо сөөлгү хуннерде Таңды кожуунуң Хадың суурнуң чырыын өжүргенин база-ла теле-дамчыдылгандан көрдүвүс. Өвүрнүң Солчур суурга чайладыр чырык кыппаан. Ол суурнуң чурттакчылары, өөреникчи ажы-төлу, уруглар садтары, садыглары дыка бергедеп турганын "Шын" солунга хоочун бижикчилер Кызыл-оол Ховалыг, Динов Монгуш олар дүвүрөп бижиди.

Кара туразында чырык өжүрер чоруктуң түннели кандыг болурун көрдүвүс. Чырык өрттээ төлөп шыдавас социал берге байдалывысты канчап эдер бис? Өртке чок болган кем чок хамаатылар, чаш ажы-төл дээш кым харыысалга хүлээрил?

Маадыр-оол ДАНЗЫН,
күш-ажылдыг хоочуну.

КИЧЭЭНДИРИГ БОЛГАН

ЧУГААЛАП БОЛУРУЛ?

даргаларывыс номчун дээш очулдурга, "Тувинская правда" солунга безин парлатканын бижип турар. Черле ынчаш Юрий Күнжеп электри трансформаторлары, ооң ажыглап турар четкилери эргижирээн, ону солурунуң талазы-биле дарый хемчеглерни алырын улуг дүвүрел-биле чугаалап турар. Ылаңгыя Кызылдың Ленин кудумчунда №47, 49, 51 бажынарны 1960 чылдарның эгезинде тудуп, ажыгалга киригеш, мынчага чедир кандыг-даа септелге чорутпаанындан суг дамчыдар хорзалар ирээр, электри удазыннары айыылдыг байдалда келгенин бижип турар.

База-ла Кызыл хоорайдан Э.Куулар өртчүлөр болгаш ОБЯ ажылдакчыларында решеткаларны адыра соптар тускай херексел чок болганын кайгап бижип турар. Чамдык чагааларны сайгарып ораарга, дамчыыр чугааларны дыңнааш, ону сайгарып бижип турарлар база бар. Дамчыыр чугаа дээрге, далай чалгы-биле дөмей джир болгай, орта дүүштүр чагаа

бижээн ажыы чок боор. Чамдык чагааларның утказы дөмей, когараан кижилерниң качыгдалын үлежип, боттарының бодалдарының каттыжып турары-биле доозазын парлаар аргазы чок болуп турар.

Айыыл-халапка таварышкан кижилерге ачы-дузанын көргүскен удуртукчуларга хамаарыштыр өөрүп четтиргенин илергейлеп турар улустар база бар. Ол дугайында Кызылдан М.Хомушкунуң чагаазында би-

Чамдык чагааларның утказы дөмей, когараан кижилерниң качыгдалын үлежип, боттарының бодалдарының каттыжып турары-биле доозазын парлаар аргазы чок болуп турар.

жип турар. ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак-даа когараан кижилерге буянныг холун сунуп, ачы-дуза чедирген кижилерге өөрүп четтиргенин солун дамчыштыр илереткен болгай.

Тайбың үеде хай-халапка таварышкан өлгөн кижилерге, ооң иштинде чаш ажы-төлге, кажыыдалын деңге үлежип турар. Амгы чурттап турар байдалывыстан алгаш көөрге,

ындыг хай-халап болбас дээрзин чугаалап болбас деп база сагындырып турар. Дыка хөй черлерде электри энергиязының дериг-херекселдери эргижирээнин бижип турарлар.

Борта хамаарыштыр чүңү чугаалап болурул дээрге, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгактың интервьюзунда хоорайның шупту организацияларында, албан черлеринде, бүдүрүлгелерде хыналданы чорудуп эгелээн. ТР-ниң Чазааның даалгазы-биле кожууннарда болгаш хоорайлар-

да хыналдаларны чорудуп турар. Түңнелинде чүңү чугаалап болурул дээрге, өрт кайыын үнгенил, канчап болу бергенил, кым буруулугу деп айтырыгга чүгле истелгениң тодаратканы-биле эрге-хоойлу ажылдакчылары түңнелди үндүрер, буруулуг кижилер кеземчеге онаажыр апаар. Ону солунга чырыдар апаар бис. Амдыызында ол кижилер буруулуг, бо организация буруулуг деп улуг шуугаазынны үндүргөн ажыы чок.

Экономика килдизи.

чагааларындан

ДИРИГ АРТКАННАР-БИЛЕ ЧУГАА

Паротурбинная, 17 «а» хөй-ниити чуртталга бажыңыга болган айыыл-халапты караам-биле көрбээн-даа болзумза, кээргенчиг,

өлүм-чидимге таваржып, диригге өрттенген улуг-бичии кижилерниң алгы-кышкызы, ысыызы кулактарымга дыңналып кээр-дир.

Ийе, ында хөй кижилер чурттап турар ийи каат бажыңнарны билер мен. Чоок төрөл кижилерим база чурттап турар. Бо берге үеде ажыл-агый чок, чүгле уруглар пособиеси-биле чурттап, чамдык кижилер шилдер чыып, демир дужаап, боктар чушкуп диленип чурттап турганнар. Ол хөй-ниити бажыңнарынче чырык хүндүс кире бергеш, холдарны сунуп алгаш, эжиктер суйбаар. Караңгы дүндүр ийин. Электри удазыннарын улаан-туткан, хилинчекти чон көрүп турдулар.

Бо күзүн каракка көзүлдүрле улуг септелгени чоруткан, харын-даа дашты аянынгы, чаа арыглыыр бажыңнарны база кылдырткан. Ол хире улуг ажылды кылгаш, электри удазыннарнын чедир кылбааны хомуданчыг-дыр. База бир эки чүве дүңхүн чок дежурный-вахтерлар база бар апарган. Акша чогуңга сылдаглааш, ол дежурный-вахтерларны дүжүрүп каапкан. Бо бүгү четпестерниң хайы-биле коргунчуг айыыл-халап болганы ол-дур.

Өртке когараан, Кур-Чер суур чурттуг, чаңгыс чер-чурттуум, 73 харлыг Маадыр-оол Доржуевич Ондар оглунуң өрээлинге чурттап турган. Ооң чугаазы бо:

— Улуг кижиде шоолуг уйгу

бар эвес, одуг чыттым. Ышсыг чыттан элдепсингеш, эжикти ажиткан. Үнер аргажок, чалбырааш, өрээливи ийги каытта. Дораан оглумнуң оглун, уруун оттуруп хепкергеш, соңганы буза шапкаш, соңгадан шураштым, оон бодум. Уруум кемдээн, тура албас. Ында-мында алгыкышкы, ысы-сыыны чүү дээр! Амы-тын дилеп алгырышкан үннер ам-даа кулактарымда чаңгыланып тур.

Ол-ла бажыңның адаккы каыдында, эжик чоогунда өрээлдиг Залим Владимирович Монгуш, аас-кежик болуп, өрээлинге хонган. Ооң чугаазын дыңнаптаалыңар:

— Бичии өрээливиске чуржумнуң ай четпээн уруу-биле катый 7 кижилер чурттап турган бис. Дызыраан дааштан оттуп келдим. Каразааш, эжикти ажыдыптым. Үнер аргажок чалбырааш. Соңганы буза шаптым, а дашты талазында — решетка. Иткен, каккан хоржок. Улузумну оттуруп дүвүреттим. Халывышаан ийи бут-биле тептим. Аас-кежик болуп, решетка-биле кады даштын барып дүштүм. Соңгалардан чалбырааш. Дедир киргеш, улузумну камгалап четтигиптим. №13 өрээлде Мада деп шолалыг кожам: "Күжүр дүңмам! Өршээп көр! Ажы-төлүм амы-тынын ап көр — деп

алгырды. Решеткаларны тура согар дээш оралдажып турумда, МЧС-чилер, омоннар, өртчүлөр-даа келген. Хей черге ынаар чүткүп, кожамга дузалажыр дээн мени оон хоора тырткаш, ужур октааш, эттеп, тепкилеп каапкан. Дөрт машина бар чораан, ынчалза-даа өрт өөскээни-биле күш четпээн. Өртчүлөрниң чепсек-херексели чок болган, ынчангаш боттук дуза чедирип шыдаваан. Чада салгаш, решеткаларны тура кагаан болза, ынча хөй кижилер өлбөс турган.

Залимниң авазы оглунга улаштыр мынчаар чугаалады:

— Чазактың база чоннуң талазындан айыыл-халапка когарааннарга дуза-деткимче көргүзүп турары эки-дир. Ие кижилер төлүм дээр. Ажы-төлүн оскунган чонга, өскүс арткан чаш уругларга бодум хуумда оларны кээргеп, качыгдап тур мен.

Харын-даа оглумнуң дежурныйлап ажылдавас хүнү турган, оон башка ол чаш ажы-төлдү кым камгалаптар деп. Кожаларында дузалаар дээш кызып турган оглумну шагдаалар эттеп турганынга хомудаар-дыр. Өрттенген улуска дузалажыр дээш келген шагдаалар ыйнаан, кижилер эттезин дээш оларны чалап эккелген эвес.

Тежит ЭРЕНЗЕН.

ФОТОФАКТ

«Өлден — артар, өрттен — артпас».

2004 чылдың ноябрь 9-тан 10-нүң дүңезинде Паротурбинная кудумчунуң 17 «а» ниити чуртталга бажыңыга болган коргунчуг өрттүң халавы: ооң хайындан кижилер, ооң иштинде уруглар, хилинчектиг өлүм-чидимге таваржып, чүс ажыг кижилер чурттаар бажың-балгат, идик-хеп чок арткан.

Шаараш, демир решеткалар эвес болза, хөй кижилер амы-тынындан чарылбас ийик.

Бичии чаштарның чедир мунмаан тергези, чедир номчуван ному...

ӨРТ ҮЕЗИНДЕ КОГАРААННАРГА МАТЕРИАЛДЫГ ДУЗА ЧЕДИРЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ФОНДУНУҢ АГАР САНЫ

ПОЛУЧАТЕЛЬ: Комитет по социальной защите г. Кызыла
Номер расчетного счета
40911810100000000006
ИНН 1701035317
КПП 170101001
Банк получателя: Открытое Акционерное Общество

Акционерный банк «Народный банк РТ»
г. Кызыл, ул. Тувинских добровольцев, 18.
БИК 049304735
ИНН 1700000350
КПП 170101001
к/с 30101810500000000735

АДМИНИСТРАТИВТИГ ЧААРТЫЛГАЛАРНЫҢ ОРУУНДА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

“Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну” муниципалдыг тургузунуң Уставына өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында” парлаан бо шийтир болза “Россия Федерациязына тус чер бот-башкарылганын организастаар ниити принциптерниң дугайында” федералдыг чаа Хоойлуну боттандырырынче угланган баштайгы базым болур. Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының шийтирин хулээп алырының мурнунда баш удур улуг ажылды, республиканың Шүүгү яамызы-биле хөй санныг үргүлчүлелдиг консультацияларны чоруткан.

Улустуң айбычылары бодунуң муниципалдыг тургузуунуң Уставына өскерилгелерни кирирде, чүнүң-даа мурнунда Россияның

Президентизи В.В.Путинниң Айыткалында инициативаларны удуртулга болдурган. Эрге-чагырганың чадаларын быжыглаарына, чаңгыс аай эрге-хоойлу болгаш экономиктиг делгемни тургузарына административтиг реформа улуг ужур-дузалыг дээрзин күрүне болгаш муниципалдыг эрге-чагыргаларның кады хөдөлишиннерин мөөңзери, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны шийтирлээринге муниципалдыг органнарның политиктиг болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруун хандыраары, албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының харысалгазын бедидери, бүрүн эргелерни билип, ыяк күседери, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын сагыры болгаш күрүне контролон күш-телдирери эргежок чугула дээр-

зин чугула сорулга кылдыр көргөн.

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чаа Уставында муниципалдыг эрге-чагырганы төлээлекчи болгаш күүсекчи органнары кылдыр ылгаар принципти ыяк айыткан. Муниципалдыг тургузунуң дээди эрге-дужаалдыг кижизи кожуун Баштыңы апаар, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының аразындан ону сонгуур болгаш ооң-биле кады кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы болур. Кожуунга күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы кожуунуң чагырга даргазы болур. Албан-дужаалыга конкурс езугаар томуйлаар болгаш кожуун Баштыңы-биле чарган керээ езугаар ажылдаар.

Муниципалдыг тургузунуң Уставына кириген бо чаа чүүл болза чугула социал-экономиктиг болгаш политиктиг ужур-дузалыг

дээрзин эскерери берге эвес. Кожуунуң дээди албан-дужаалдыг кижилерин дорт сонгуурундан ойталаан чорук чүгле саң-хөөнү эвес, харын багай аргалар ажылап турар удурланыкчыларның аразында нерв энергияларын камнаарына дузалаар. Ол дугайы Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының сессиязына чүве чугаалаан депутаттар О.Х.Амыртак, К.Д.Донгак, Ю.Д.Доскаар, А.С.Кара-Сал, Т.С.Тондар, М.Н.Хертек олар чугаалааннар Кожуун Баштыңының чыл санында чон мурнунга кылыр отчеду оң харысалгазын бедидер. Керээ үндезининге ажылдаар күүсекчи эрге-чагырга баштыңының харысалгазы база бедидер. Тус черниң бот-башкарылга органнарына дамчыдып берген күрүнениң бүрүн эргелерин боттандыраарына хамаа-

рышкан керээ негелделерин хажытканына хамаарыштыр ТР-ниң Чазак Даргазының инициативаы-биле керээ күжүн соксадыр арга республиканың бүгү девискээринге чаңгыс аай күрүне политиказын чорудар арганы бээр.

“Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожууну” муниципалдыг тургузунуң Уставына өскерилгелерни болгаш немелделерни Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының шийтири-биле хулээп алган, ону ТР-ниң Шүүгү яамызының 2004 чылдың ноябрь 29-та № 45-р дужаалы-биле бүрүткээн болгаш хоойлу езугаар күштүг болган.

Ынчангаш Мөңгүн-Тайга административтиг реформаже базымны Тывада бир дугаарында кылган. Дараазында кымнар улажыр ирги?

Тыва Республикага оюн бизнесинге үндүрүглер хемчээлиниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың ноябрь 10-да хулээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 25-те чүүлдүг деп көргөн

1 чүүл. Ниити дүрүмнер
Бо Хоойлу Россия Федерациязының Үндүрүг кодекизиниң 29-ку эгезинге дүүштүр ажылдап кылдынган болгаш Тыва Республиканың девискээринге оюн бизнесиниң үндүрүүн төлээриниң хемчээлин, чурумун болгаш хуусааларын тодарадып турар.

2 чүүл. Үндүрүгнүң хемчээли
Кызыл хоорайга оюн бизнесинге үндүрүгнүң хемчээлин дараазында хемчээлдерге ажыглаар кылдыр доктаадып тургузар:
бир ойнаар стол дээш – 35 000 рубль;
бир ойнаар автомат дээш – 3750 рубль;

тотализаторнуң бир кассазы дээш – 62 500 рубль;
букмекер конторазының бир кассазы дээш – 62 500 рубль.

Ак-Довурак хоорайга, а ол ышкыш өске-даа хоорайларның болгаш суурларның чурттакчылыг черлеринге оюн бизнесинге үндүрүгнүң хемчээли дараазында хемчээлдерге ажыглаттынар:
бир ойнаар стол дээш – 25 000 рубль;
бир ойнаар автомат дээш – 3500 рубль;
тотализаторнуң бир кассазы дээш – 25 000 рубль;
букмекер конторазының бир кассазы дээш – 25 000 рубль.

3 чүүл. Үндүрүгнү төлээриниң чуруму болгаш хуусаалары

Үндүрүг төлээриниң эрткен үези дээш, үндүрүг декларациязы үндүрүг төлээр үезиниң дараазында айының 20-ниң хүнүнден орайтатпайн, ай санында үндүрүг төлөкчизи-биле, үндүрүг онааттынар объектилерниң үндүрүг органында бүрүткеткен чериниң аайы-биле үндүрүг органына кириртинер.

Үндүрүгнүң түнүн үндүрүгнү база бүрүзүңгө көвүдөдип санааны ышкыш, объект бүрүзү-биле доктааттынган үндүрүг онаалдазын база объект бүрүзүңгө айтып доктааткан үндүрүгнүң түңү кыл-

дыр үндүрүг төлөкчизи бот-тускайлаң санап үндүрер.

Үндүрүг декларациязын үндүрүг төлээр кижизин үндүрүг төлээриниң эрткен үезинде үндүрүг онаар объектилериниң санының өскерилгенин барымдаалап долдуурар.

Үндүрүг төлээр үезиниң түнелдери-биле төлээри көрдүнгөн үндүрүгнү бо чүүлге дүүштүр үндүрүг декларациязын бээринге доктааттынган чогуур хуусаадан орайтатпайн, үндүрүг төлөкчизи

толээр.
4 чүүл. Үндүрүгнү хуваарының чуруму

Оюн бизнесиниң үндүрүү дараазында чурум езугаар хувааттынар:

үндүрүг онааттынар объект (объектилер) тургустунган муниципалитет тургузуунуң бюджетинге – 100 хуу.

5 чүүл. Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри
Бо Хоойлу 2005 чылдың январь 1-ден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай № 916 УХ – 1 2004 чылдың ноябрь 29.

АДЫН МӨҢГЕЖИТСЕ...

“Кижизин — чурттуг, куш — уялыг. Төрүттүнген чери, арбын арат чону дег эргим чүве турбас. Чер-чуртун ажил-ижиле алдаржыдып чоруур тыва чоннуң огулу, кызы хөй, ол чоргааранчыг.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Хөндергейниң адын алдаржыткан хүндүткелдиг кижилеривистиң бирээзи — тыва цирк бөлүүнүң удуртукчузу, ССРЭ-ниң Улустуң артизи Владимир Базыр-оолович Оскалоо. Ооң ады чүгле Тывада, Россияда эвес, а даштыкының хөй-хөй чурттарында билдингир. Уран талантызы-биле ол чер-делегейниң кайы-даа чурттарының чоннарын өөртүп чораан. Шөйүп каан чинге демир кырынга танцылап деп чүвени бодап көрүнер даан! Цирк уран чүүлүн хөгжүдеринге, хөй-хөй салгалдарны кижизидип, цирк артистери кылдыр өөредиринге оон кириген үлүү улуг. Ындыг алдарлыг кижиниң төрүттүнген, өскөн черинге бир төөгүлүг тураскаалды черле арттырар ужурулуг. Ынчангаш Хөндергейге Владимир Базыр-оолович Оскалоо-дун тураскаалын тургузар дугайында айтырыгны Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы деткир боор деп идегел-биле бо чүүлдү бижидим.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы.

“БРЕЙН РИНГ”

Чоокта чаа Бажың-Алаак суурга “брейн ринг” деп шоу оюнну эрттирген.

Суурда чырык чок-даа болза, суму

чагыргазы тускай электри шимчедикчизин ажылдаткан болгаш солун оюнга чон киржир аргалыг болган. Командалар аайы-биле үстүп алгаш ойнаан соонда, тилекчи “Хүнчүгеш” ясли-садының коллективи болган. Ийги черде — аныктар, үшкүзүн “Сайзанап” ясли-садтың командазы алган.

УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАР БАЙЫРЛААН

Октябрь 7-де суурнуң көдээ Культура бажыңына “Улуг назылыглар — аравыста” деп кежээ эрткен.

Аңаа суурда улуг назылыгларны чалап алгаш, байыр чедирип, чылыг-чымчак сөстөрни оларга тураскаадып, изиг хан-биле хүндүлээн. “Дугай” бүдүрүлгениң даргазы Виталий Хая бо байырлалды эрттиреринге улуг үлүг-хуузу кириген.

“ХҮНЧҮГЕШ” 50 ХАРЛААН

Суурнуң “Хүнчүгеш” уруглар сады 50 харлаан. Бажың-алаакчыларның сууржуң амыдыралче шилчип, МЧАЭ-лерден колхоз, совхозтар тургустунганы-биле уруглар садының тургустунганы сырый холбаалыг.

Бо хүннерде садикте ыры башкылап турар Марта Дажынмаевна Ховалыгның бажыңына баштайгы уруглар сады ажыттынган. Ийи чыл болганда Уктуг-Бызан деп шолалыг Монгуш Севилбааның удуртулгазы бирги ясли-садты Монгуш Доткан-оол, Дүктеней Ондар, Сендажы Күжүгет дээн ышкыш тудугжулар туткан.

Кожууннар амыдыралындан

Эргелекчизинге фронтучу Алимаа Бөдүрүкеевна Ондар хөй чылдарда ажылдап келген.

Нелли Анай-ооловна Монгуш эргелекчилээн коллективте бөгүн 68 чаштар өзүп турар. Кижизидикчи башкылар Алевтина Оюн, Алдын-кыс Монгуш, эмчизи Урана Эгендей, ажылдакчылар Лилия Ховалыг, Наталья Монгуш, Радий Монгуш оларның ажылы чонунга макталдыг.

Дадар-оол САТ.

КАМНЫГ БОЛУУЛ

Эрткен төөгүвүске камныг болурунче бо хүннерде кичээңгей салып турар апарганы өөрүнчүг.

Эгиттинмес ховар тураскаалдарывысты мынча чылдар дургузунда чежезин чидирбедивис дээр. Ам ол частырывысты эдип эгелээнивис бо-дур. Ооң бир чижээңге Бии-Хем кожуунуң девискээринде амык дээр адаанда “Хааннар шынаазы” деп адай бергенивис азы “Аржаан-2” дээр музей хамааржыр. Ол черден делегейге туруп көрбээн эртине-төөгү тывылган болгай. Аңаа сонуургал дыка улуг. Оон төөгүнү улам хандыр өөринип, билип ап болурунүң аргазы бар. Ынчангаш аңаа музей ажыдарын канчап деткивис боор.

Чоокта чаа ук музейниң директору кылдыр ажылдаар эрге дээш мөөрей чарлаттынган. Мөөрейге дөрт кижизин киришкен: биология башкызы С.И.Кызыл-оол, төөгү башкызы А.С.Маады, зоотехник мергежилдиг С.Даржаа база археолог О.К.Шырап. Түннелинде Омак Кызыл-оолович Шырап тилекчи болгаш, директор кылдыр ажылдаар эргени алган.

Алдын-оол МААДЫ.

Дерзиг-Аксы.

Төлээлекчилер палатазында

ХООЙЛУЛАРНЫ ДЕТКЭЭН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының он чедиги хуралы Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңына ноябрь 25-те болуп эрткен. Орта 19 айтырыгны чугаалашкан, ооң иштинде 14 Тыва Республиканың хоойлулары бар.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының хуралы Тыва Республиканың Чазак Даргазының томуйлаары-биле кирип келген чаргы чарар судьяларның кандидатураларын чугаалажыры-биле эгелээн. Бии-Хем кожуунуң суд участогунуң чаргы чарар судьяларына Ю.О.Ондарны, Кызыл хоорайның суд участогунуң чаргы чарар судьяларына А.О.Бартанны, С.А. Кыргызты палата томуйлаан.

Төлээлекчилер палатазы “Тыва Республика кижиниң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи дугайында”, “Чер дугайында”, “Тыва Республиканың Чазак дугайында”, “Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында” конститушчу хоойлуларны деткээн. Ол ышкыш Тыва Республиканың “Ойнаар бизнеске үндүрүг ставказының дугайында”, “2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин чугаалажыр болгаш бадылаар чурумунуң дугайында”, “Тыва Республиканың чаргы чарар судьялар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында”, “Хөй-ниитиниң корум-чурум камгалалына хамаатыларның киржилгезиниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында” болгаш өске-даа кирип келген чугула хоойлуларны депутаттар чүүл-дүзүнүп деткээн.

“Тыва Республиканың регионалдар, улустар аразында болгаш даштыкы экономиктиг харылсаалар дугайында”, “Тыва Республиканың нормативтиг эрге-хоойлу актыларының дугайында” болгаш өске-даа Тыва Республиканың хоойлуларын хуралга чугаалашкаш, депутаттар сонгаарлаткан.

Тываның Улустун чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргызович Кудажының
75 харлаарына уткуштур

ЧЕДЕН БЕШТИ ХАРЫМ ДЭЭР БЕ, ЧЭЭРГЕННИ ОДУМ ДЭЭР БЕ?

(Эгези № 158 "Шында").

Шаа барып Степан Сарыг-оол бистин Барыкта Сүрүнней деп кижиниң уруу-биле өг-бүлө тудуп алган. Ооң адын Севил дээр, сөөлүндө Сара апарган, мындыг чүве бо. Ынчангаш улуг чогаалчы Степан Агбанович Сарыг-оол честевис апарган.

Сүрүнней ашак бир аскыр өөр чылгылыг, Сергей-оол деп чаңгыс оолдуг чүве. Оозу Самагалдайга шагдаага ажилдап чорду, ам та канчап барды ыйнаан?

Сара угбай бистин Ийи-Талга бо-ла чедип келир чүве, Допчукпан деп честелиг. Хүрежир көк Допчукпан Сара угбайның бирги эвес, ийи дугаар честези чүве. Ооң баштайгы честези Тываның ССРЭ-ге элчининге ажилдап тургаш, "контрлааш", репрессияга таварышкан. Ынчап баарга херек бир мыңгырлыг, Сараның Анайбан дээр угбазы Допчукпанга барып алганы олдур. Анайбан угбай бир Майдан-оол дээр оолдуг, 2-3 сарыг кыстарлыг чүве. Олары ам та кандыг ажил-хожул кылып чорлар ыйнаан?

Чүү-даа канчаар, С.А.Сарыг-оолдун Сара деп кадайы дег чараш кижини көрбээн мен. Ийи-Талга келгенде, эът-кежинге өй, дас кара, тар хептиг, ужазын борбандыр кылаштап чоруур. Амгы үениң аныяк кыстары-ла. Үени ол хире мурнай берген ченгей-дир.

Сара угбай арааш, Барык унунда Чыланнныг оймакка чок болду. Чоокка чедир аңнап чорааш, чаңгыс ыяш маанай көөр кижини мен, ол кайгамчык чараш угбайның хөөрү ол.

Сарыг-оолдун кадайы чок апаарга, ачам суглар барып орнукуштуту.

Степан Агбановичиниң амгы кадайы Мария Давыдовнаның кижизиг аажы-чаңын база көргөн мен. Ол Сарыг-оолдун баштайгы кадайының чуруун үндүр октаваан, ханада ол-ла хевээр азып каан турар чүве. Кижилернин аразында кижизиг кижини база чоруур боор-дур. Эске кадын болза бир-ле дугаарында ол чурукту үндүр октады ыйнаан. Ынчангаш Мария Давыдовнаны мен төрөөн ием дег хүндүлөп чоруур мен. Ол ам 90 ажыг харлыг. Угаанныг кижини үр чурттаар деп улустун чугаалажыры кончуг шын. Мен ону ачам, авамның үлегеринден көргөн мен.

Ам Ногаан-Дарийги биле Сагаан-Дарийге катап эеп көрээлинер. Оон ыңай авам-ачамның амыдыралы кыс бурганнарның аксы-биле бооп турган ышкаш болган: 1929 чылда чылан чылында төрүтүндүм, орун адаанга чылан кежи сойлууп калган чытканы шын болган. Кызыл-Эник деп аттыг болдум. Авам-ачам кыс бурганнар-биле чөртчүжер дээш кортканнар. Бичимден тура сырбык чаштыг мен, даңгаар үүпке кедер турдум. Ынчангаш өглер аразына оолдар-биле чарышкаш, оомга ораажып, үргүлчү-ле дужакталып барып ухар турган мен. Ол үеде садыгларда чок-даа болза, оолдар чайын чеңи чок "майка" деп хөйлөң кедер апарган. Авам-ачам мени аңаа чагатпас турганнар, чүге дээрге оң талакы эктим бажында көге-буга чуургазы хире кара меңим көстү бээр. Бо бүгүге холуй мындыг чыкта база тыпты берген. Ай, хүн туттура бергенде, оларны Чылбыга-Кадай сыырап деп барган-дыр джир. Ол айыылды чайладырда, үш арга херек. Туттурган дээр ыдыктарына дөрт алгы-кышкы чедер: моол боонун шимээни, ченги паштын даажы, өшкү малдың алгызы, эр чаңгыс кижинин үнү.

Ынчангаш ай, хүн туттура берген таварылгада аалдар ишти хөлзеп-ле үнер турган: боо-даа эдер, ченги паш-даа дагжаар. Кудуруун долгаткан өшкү-даа алгырар. А кырган-авам дораан-на меңээ кээр турган: эр чаңгыс кижини дээш мени кулактап-ла эгелээр. Ыглап-сыктап, алгырып-кышкырып шаам төдөр турган мен.

Ол-даа барыктыг чүве-дир. Олар Ногаан-Дарийги, Сагаан-Дарийги сугларның чугаазын дыңнап алган, мени хуулгаан лама джир турдулар. Чүл ыңаш, бир эвес Тывага революция үнмээн болза, Далай-лама-даа апаар тургай-ла мен. Кым-даа билер харын, Далай-лама ызыгуур салгавас, бир-ле кандыг-бир им демдектиг бичин

оолду шилип алгаш, хүрээге өөредип алып турган. Ам канчап база катап хүрээ-хиитте, лама-хамда эеп келдивис. Ол дээрге чоннун эрте-бурунгу философиязы-дыр.

Ам өөренип эгелээним дугайын бижип көрейн.

Ол үеде аалдарга тыва бижик өөренир бөлгүм турган. Барык, Чээнек аалдарына ыңдыг бөлгүмнерни Демир-Хая, Кошкар-оол суглар башкылап турдулар. Кичээлдер ыяап-ла кезээ болур, дең чырынга. Мен авам, ачам ийинге сыскылдыр олуруп алгаш, олардан дудак чок өөренип турдум. Башкыларның номчуур домактары кара хөк чүве-ле болгай: "Чылан орай-арай чылбыраар", "Бо дагның боду ак, дуу дагның дажы ак".

3. "Аза-эмер"

Шак ыңчаар-ла школа чоруурум мурнунда-ла бижикке өөренип алган мен. Ол дараазында 1938 чылда Ийи-Тал сумузунга чайлаг школазы ажыттыган. Ооң башкызы — Оюн Сема, сөөлүндө Семен Чизепеевич Урояков. Ол мени бирги класстан эгелээш, Кызылдың башкы училищезин доостур башкылады. Чайлаг школазын доозуп турумда, мени кончуг эки өөредилгелиг деп эн баштай "Аревз шыны" солунга бижээн башкым база ол.

Күзүн терезиннер аразына баргаш, авамны өң сөөлгү катап эеп алгаш, Шагаан-Арыгже өөренип чорупкан мен. Чүге дээрге авамны 8 харга чедир эмген мен. Эштерим Бавуу-Сүрүн, ийи Багыт-оол, Болат-оол, Саңгыл-оол, ийи Дамдың-оол суглар чүве.

Шагаан-Арыгга баргаш, шуптувус ийи дугаар класска кирген бис. Чүге дээрге чайлаг школазы биске бир дугаар класс болганы ол.

Ол шагда ыңдыг турган, класстарда өөреникчилернин назы-хары эрзэн-шокар. Бавуу-Сүрүн, бичин Дамдың-оол суглар 8 харлыг бис, а Санчат-оол, Суунай, улуг Дамдың-оол болгаш уруглардан Суваң, Анай, Саа суглар 18-20 харлыг "күдээлер", "кенээттер" турганнар.

Ол үеде өөреникчилернин бир онза ылгалдыг чүвези болза кижини бүрүзүнүн шола ады турган. Кандыг кижини турбаан дээр боор, ам сактып чоруурумга бистин класска 20 ажыг "инектер", "бугалар", "молдургалар", "хаваннар", "кара-бүскөктер", "бугалдырлар", "үгүлөр", "сарбаалар", "хоорайлар", "кош-кулактар", "кыргызалар", "морзуктар", "чолдак-ойлар", "өргелер", "аскырлар", "кезип-шелерлер", "поварлар", бир Челюскин, "интернаттар", "күскелер" тургулаан.

Мээң шолам мырыңай кара кайгамчык чүве-ле болгай: "Даңгына". Ол-даа кижини билеп чадаар чүве чок, бичимде авам-ачамның мени "уруум" деп адап, даңгаар кыс хеп кедирип чораанында болгай аан. Ам безин "даңгына" деп сөс дыңнаарымга, арны-бажым изиш дээр. Чамдык мырыңай тенек оолдар мени "Кызыр-Эмер" деп база кыжырырлар. Аңаа "Даңгынадан" артык хорадаар мен.

Ынчан оолдар мени орта удутпас турган: кезээ удуп чыдырымда азы эртен даң бажында кижини хойнунче кирер: "Сен кыс кижини-дир сен, сени мен кадай кылып алып мен" дээр. Хорадааш оларның арны-бажын дырбалкаш, улуг оолдарга эттедип алып-даа турдум. Чогум бодум томаанныг кижини мен, шош-содаа черле кылып көрбээн мен.

Улуг оолдар мени кожамыктаар турган:

*"Эй-ле уруг, чараш уруг,
Элек чаштан кижээ барба.
Аваңайдан, ачаңайдан
Айтырып ал, уруг эжим."*

*Аваң туржук, ачаң туржук,
Акы-дуңма, төрелиң бар.
Угаан кирип, өңчүленип,
Угадып ал, доругуп ал."*

Бо дээрге өске кымның-даа эвес, А.С.Пушкинниң "Капитан уруу" деп чогаалындан одуруглар ышкажыл. Ийе, харын шын чүве, 1938 чылда Александр Сергеевичиниң ол тоожузу чогаалчының өлүрткенинден бээр 100 чыл оон таварыштыр тыва дылга көстүп келген турган. Мээң тыва дылга эң баштай номчаан чогаалым

база "Капитан уруу" чүве. Ол номну Очурбаанак, Хойлакаа, Лопсаң, Чымба суглар окулдурган джир чүве.

4. Фронт

Шак ыңчаар чылдар чалгынныг куштар дег ужул эртип турган. 1943 чыл үнүп келген. Ында база бир амдыгаа дээр утпас чүвем бар. Ынчан Тывага чурттап турган совет хамаатыларын чаалажып турар шеригже кыйгыртып эгелээш. Айттанган шериглерни Шагаан-Арыгның клуб чанындан үдеп, оларга чаа шериг хеви кедиргилеп турган. Ынчан Андрей Байкалов дээр оолга баг кур чедишпейн барган.

Ол үеде Шагаан-Арыгга шериг кезээ турган чүве, ооң командири — мээң честем улуг лейтенант Монгуш Сат. Ынчан фронттуге айттанганнарны үдеп, хамык чон, сургулдар ында чыылган турду. Сат честем мээң сарыг былгаардан кылган чаа шериг кур берген чүве, ол та канчаарым ол, курумну чешкеш, Андрейге аппарып сундум. Ол оол мени ошакпа кагды, чаактарым өл-өл. Удатпаанда дыңнаарымыска, Андрей Байкалов дайынга өлүрткен чорду. Кайгамчык шилгедек эът-ханныг, үргүлчү ак майкалыг чоруур, бөмбүктээр, дыка онза эр-ле болгай.

Ооң соонда мээң Сат честем фронттуга тыва эки турачылар аразына амы-тынын оскунду. Бистин школадан база бир эр фронттуге чорупкан чүве: Эйлиг-Хем чурттуг Кыргыз Быштак-оол. Ол балыг чанып келди, чоокка чедир чурттады.

1944 чылда чедиги классты доозуптур. Улуг-улуг өөрүм башкылап чоруй бардылар, мен чанып келгеш, авам-ачамга дузалажып, фронт чорудар мал-маган өстүржүп, тараа тарып, сизген кесчип турдум. Кызылче фронттуга бээр чылгылар база сүржүп турдум.

Ам бир утпас чүвем муң чыгызы малын авам-ачамның фронттуга сүрүп бергени болур. Олар ыңчан Барыктың "ирик" байы турганнар. Ынча малды фронттуга үзүп бээрге, бичин-даа хомудаваан мен. Ачам фронттуга хөй мал дузалаан дээш 1941 чылда ТАР-ның "Күш-ажыл ордени"-биле, 1945 чылда Ленин ордени-биле шаңнатты, оон ол-ла чылда ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты апарды. Ачамның төөгүзүндө ол ам-даа эвээш чүве-дир. Ол 1943 чылда чаалажып турар шериглерге белек чедиржип, Брянск фронттуга чорду. Ол дугайында тырттырган кино-чурук телевиденинде бар, Тиелелге хүнү келирге-ле, оон дириг ачамны көөр-дүр мен. С.Тока баштаан тыва төлээлер оон Москвага келгенер, Салчак Калбакхөрекович И.В.Сталинге ужуражып сорулгалыг. Олар баштай ССРЭ-де ийи дугаар кижини Вячеслав Михайлович Молотовка киргеннер. Сталинге кирер дээр болза, ай чыгызы манаар алаар деп, тыва төлээлерге Молотов дыңнаткан, ыңчангаш оларны аш-чем-биле хүндүлээн.

Молотов ыңчан ачамдан айтырган:

— Силер малыңарны 75 хуузун Кызыл Шеригге дузалаан-дыр силер. Ол чеже хире мал болур чүвөл?

Ачам ыңдыг хевирлиг айтырылгарга черле торулбас кижини:

— Муң хире баш мал-дыр ийин.

Вячеслав Михайлович кайгап каан:

— Мээң бүгү назынымда төтпезим эъттир. — Оон улаштыр айтырган. — Ынча малыңарны фронттуга берилкеш, боттарыңар чүнү чиир силер?

Ачам орта база тура дүшлээн:

— Ийи-үш чыл болгаш катап тургустуна бээр чүве ийин.

Мен бо одуругларны даап бодап биживедим, хөөретпедим. Ол ужуражылганың бижилгези партархивте шыгжаттынып чыдар чораан, "Уйгу чок Улуг-Хемни" бижип тургаш номчаан мен.

С.Тока мээң мындыг домактарны үргүлчү чугаалап чораан:

— Ачаң дээрге кончуг аас-сөскүр кижини болгай. Ону дээш чериң бар бе?

Мындыг таварылгада кым чүнү чугаалап шыдаар боор.

— Красноярскеге ачаң мынча деп кожаңнаан болгай: "Улуг орус улус-биле чаңгыс дагның эдээн чурттаан бис, чаңгыс хемниң суун ишкен бис".

Тыва төлээлер фронтундан эеп келгеш, Кызыл Шеригниң маадырлыг демиселиниң дугайын чонга чедирер дээш кожууннар, сумулар кезип чорупканнар. Чугаажок-ла ачам бир дугаарында Шагаан-Арыгга келди. Ынчан ачамга ужурашкаш аңгадап калган мен: шериг хептиг, куу шинельдиг, хөрээнде "Гвардия" деп демдектиг, эң кайгамчык чүве — эгиннеринде погоннарлыг. Сагымымга дораан-на ак генералдар кирди.

Сөөлүндө билдингени мындыг чүве болду. Фронттуга белек чедирген тыва төлээлер чоруп турар үеде Совет Шериг погоннарлыг чаа идик-хепче кирип турган чүве-дир. Ачам суглар аңаа таваржы берген улус-тур. Ынчангаш Тывага бир дугаар погон кадаан кижини — ачам.

Ынчан клубта кижини бажы кизирт, херимнерде аът бажы орту турду.

1945 чылда ачам ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты апаргаш, ыңчан май 24-те Кызыл шөлге болган Тиелелге парадына база киришти.

Чүге сен фронт дугайын онзалап сакты бердин дээр болза, ам Тиелелгениң 60 чылы чоокшулап олура болгай.

База-ла ачамның ачызында орус дылга баштайгы номну номчаан мен. Ол дээрге В.Янның "Чингис-хаан" деп романы чүве. Ол 1921 чылда өг-бүлөзи-биле Бий-Хемниң Өөкке чурттап, башкылап турган. Ынчан Чингис-хаанны дүжүңгө көргөш, ол хевээр чуруп алган. В.Ян (Василий Григорьевич Янчевецкий) Тыва дугайында "Тайгада школа" деп ном бижир деп планнап турган, ол боттанмайн барган. Ооң оглу Михаил Васильевич Янчевский Кызылга чорду. Мен ону машинама олуруп алгаш, баштай Бий-Хемниң Өөкке, ооң соонда В.Янның чедип чораан өске-даа черлерин оглунга көргүскен мен. Тыва уругларниң школага хаара тудар дугайында баштайгы оралдажышкыннарны ол кылган. В.Ян Сарыг-оол деп тыва өңүктүг турган, ооң таакпы тыртар даңза-хавын улуг чогаалчы эдилеп чораан.

5. АЖЫЛ-ХОЖУ

1944 чылда чеди чыл школазын доозупкан мен деп үстүндө бижидим. Ынчан МЧАЭ-ге (мал, чер ажылының эштежилгезинге) ийи чыл аар-саарлап келдим. Ындыг кижиниң окта кылыр ажылы чок болур чүве. Кыл дээзинге кылыр: эр кижини чүгле инек эми шөйбелевес, кыс кижини чүгле шалба чайбас.

Ынчап турумда, чаян бооп, Кызылда башкы училищези ажыттыган деп чар дыңналы берген. Бир-ле хүн Ийи-Тал суурга халдып келиримге, садыг чанында ак-саргы дег бичини автобус тур. Айтырымга, сургулдар чыып чоруур машина болду. Башкызы — артында тывалаар Иннокентий Петрович Чашухин.

Адымны улуска четтирип чорудупкаш, бодум автобус иштинче шимеш-ле дидим. Сактырымга, бир өртемчейден өске өртемчейге шурай берген ышкаш болдум.

4. Аялга

Ол үеде Кызылга уран чүүл училищези турган болза, чүгле ынаар өөренип кирер ийик мен. Эң баштай чурукчу болукап чораан мен. Ынчалза-даа дайын үезиниң болгаш ооң сөөлүнүң кадыг-дошкун үезинде коржааларга янзы-бүрү будуктар болгаш өң-баазын чүзүннерлиг карандаштар үнмес турган. Ынчалза-даа акварель-биле шору ажилдаар турган мен. Ооң соонда хөгжүмге хандый бердим. Ол дээрге композитор Кайданның, скрипач Шевчуктуң, ооң кадайы пианистка Близнюк сугларның салдары-дыр.

Ынчангаш Кызылдың башкы училищези мээң баштайгы "университетим" апарган. Амдыгаа дээр ол ортумак өөредилге черин кандыг-даа институттан, университеттен бедик үнелеп чоруур мен.

Кандыг-даа ажилдың тергилекчилери турар. Башкы училищезинге турувуста, пианинога Дырдай Хертек, мандолинага Мөңгө Сат, үрер хөгжүмге Владимир Чалчың, скрипкага Сат Сорук суглар шылгарат турганнар.

(Уланчылыг).

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.

ДААРТА — Бүгү-делегейниң СПИД-ке удур демисел хүнү

УЛУГ ИДИГНИ БЕРИП ТУРАРЫ БИСКЕ ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

2004 чылда Бүгү-делегейниң СПИД-ке удур кампаниязы “Херээженнер, элээди кыс уруглар болгаш СПИД” деп кыйгырыг адаа-биле эртип турар. Бо талазы-биле

кыска тайылбырны Тываның СПИД-ке удур камгалал болгаш демисел төвүнүң салбыр эргелекчизи Дингер Хомодуковна Ондардан алдым.

— Бо кампанияның сорулгазы кандыг ирги, таныштырып көрүңерем.

— Шак бо кампанияны чүге чоруда берген дээр болза, ВИЧ-халдавырның тарап неперээринге удур бүгү чоннун, хөй ниитилелдин идепкейлиг киржилгезин бо берге, нарын айтырыгже сагыш салырын кампания кыйгырып турар. Ылаңгыя херээжен чонче сагыш-сеткилди угландырып, ВИЧ-халдавырның неперээриниң херээжен чонга кайы хире салдарлыг болуп турарын бүгү ниитилел угаап билген турар ужурлуг.

Ынчангаш күрүне албан черлери, даштыкы чурттар-биле харылзажыр албан черлери, хамаатылар ниитилелдери, ВИЧ-СПИД-биле кожа чурттап турар кижилер болгаш улуг бүдүрүкчү сайгарлыкчылар олар шупту боттарының күжүн мөөңнөп, бо кампанияга киржип, ВИЧ-СПИД аарыгының тарап неперээрин чавырылдырып ап болур кандыгдаа барымдаа бар.

— Кампанияның ады чүге “Херээженнер, элээди

кыс уруглар болгаш СПИД” болганы ол ирги, Дингер Хомодуковна?

— Чүге дээрге херээжен кижилер болгаш элээди кыс уруглар боттарының чаянындан эр кижилерге бодарга, ВИЧ-халдавырдан камгаланыр байдалы кошкак болуп турар. Бо сөөлгү чылдарда эр-херээжен харылзаадан ВИЧ-халдавырның непереп турары көвүдээн. Чижээлээрге, 2001 чылда бо сан 5,3 хуу турган болза, 2003 чылда ол 20 хуу четкен бооп турар. 2003 чылда 15-20 харлыг ВИЧ-халдавырлыг аныяк херээженнерниң саны ол аарыгдан аараан эр кижилерниң саны-биле деңежи берген.

Россияда ВИЧ-халдавырлыг херээженнерден төрттүнген чаш төлдерниң саны 10 муң ажа берген болуп турар. Херээжен кижилер үениң кадык-чаагай салгалын төрүп бодарадыр болгаш чоннун өзүлдезинге, чурттуң экономиказынга улуг салдар чедирер кижилер болуп. Ынчангаш ооң долу аас-кежиктиг өг-бүлө чуртталгазын болгаш божуп-төрүүр чаяалгазын камгалап быжыглаары — хүннүң чугула айтырыы. Профилактиктиг хемчеглерни өйшаанда чорудуп, эмнеп, ВИЧ-халдавыр дугайында медээлерни ажык-чарлыг чорудар болза,

ынчан ВИЧ-халдавырлыг кижиден кадык төл төрүтүнер.

— Россия Федерациязында бо чарлаттыг кампания кандыг деңгелде чоруп турар ирги?

— Россияда эртип турар кампания хамык чоннун, кижилерниң ниитилелдериниң аразынга эп-сеткил каттыштырар сорулга-биле чоруп турар. Ол ыш-каш бо кампания хөй-ниитилел аразында харылзаа сайзырадырынга улуг идиг болгаш кижилерниң сөөк-язы ылгалы чокка ниитилелге медегел кылырынга улуг дуза болуп. Ол кижилерниң эки чүвеге бүзүрелин быжыглаар болгаш амыдыралды бадыткаан аргаларны ажыглаары кижилер бүзүрүгү чедирер база ВИЧ-СПИД дугайында кижилерниң билиин бедидип, ол аарыгдан

тургаш, ВИЧ аарыын халдадып алган. Ийи бичи чаш төлдер ВИЧ-халдавырлыг иелерден төрүттүнген болуп турар. Бистиң республикага херээжен чон аразында ВИЧ-халдавырның тарап неперээринге таарымчалыг байдал бар деп санаттынып турар. Ынчангаш бүгү күштү мөөңнөп, олче улуг кичээниң салыр үе келген.

— Бо талазы-биле силерниң СПИД-ке удур камгалал болгаш демисел төвү чүнү кылып турар ирги?

— Янзы-бүрү организацияларның, чурттакчы чоннун, чагырга черлериниң кичээниң бо ажылче угландыра сорулга-биле чоокта чаа Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожуннарже үнүшкүннерни кылдывыс. Ол үеде кожун бүрүзүнге “төгерик столдар”, айтырыгхары кежээлерин эртирер, херээженнер чөвүлелдери-биле ужуражышкыннарны эвилелдеп, тус чер чагыргаларына барып ужуражып, бүгү айтырыгларны деңге шиитпирлеп турдувус. Оон ынай тус чер чагыргаларының, эмнелге черлериниң, социал хандырылга салбырларының болгаш өске-даа албан черлериниң херээжен чон ортузунга канчаар ажылдаарының дугайында сүмележи, оларның кичээниң кыс кижилер көрүндүр хаара тударын тодаргайлап чугаалашкан бис.

Ам Бии-Хем, Эрзин, Тес-Хем кожуннарже аъттаныптарынга белен бис. Кожуннарже үнүп ажылдаарына чагырга черлери биске улуг дузаны чедирер, янзы-бүрү хемчеглерни ап чорударын организастап, бистиң ажыл-выска улуг идигни берип турары өөрүнчүг-дүр.

Римма ЧАВЫНЧАК чугаалашкан.

ЧУРУКТАРДА: лаборант эмчилер Владимир Ооржак, Маргарита Сарыглар.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

канчаар камгаланыр аргаларны чедирер сорулгалыг чорудуп турары ол.

— Бистиң чуртувуста бо аарыгының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо хүннерде Россияда ВИЧ-халдавырлыг кижилерниң саны 300 муң чедер берген. Оларның 80 хуузу — аныяк, 30 хар четпез кижилер бооп турар. Оларның хөй кези наркотиктиг бүдүмелдер сыкыртынып тургаш, аарыгны халдадып алган бооп турар. Божуп-төрүүр назылыг (20-29 хар) херээженнер ВИЧ-халдавырлыг херээженнерниң 58 хуузу болуп турар. Сөөлгү чылдарда эр-херээжен харылзаа таварыштыр ВИЧ-халдавырның саны көвүдээн.

— Тывада байдал кандыг ирги?

— ТР-де ВИЧ-халдавырлыг кижилерниң мөөң саны 22 четкен. Оларның иштинден 14 херээжен, 8 эр кижилер болуп турар, а бир бичи чаш иезиниң эмин ээп

М.СЕСЛАВИНСКИЙ: “Солуннар чагыдылгазының өртээниң улуг бооп турарына монополист — “Россияның Почтазы” буруулуг”

“Солун-сеткүүлдерни чагыдарының өртээ ооң үүрмектеп садар өртээнден оранчок улуг” тургустунуп келген шак мындыг байдалды солун-сеткүүлдерни дажыглап чедирер адырга чижилгени чедип ап, ону сайзыраңгайжыдып тургаш, чүгле ынчан ону ажып эртип болур. Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле федералдыг агентствонун удуртукчузу Михаил Сеславинский “Россия” телеканалга интервью-зунга ынча деп чугаалаан.

Ооң чугаалап турары-биле алырга, “Россияның Почтазы” “рынокта бөгүнде кол монополист бооп турар”. Ынчалза-жок ол адырга хамаарышпас шыырак улус көстүп келзе, байдал эки талаже өскерлир ужурлуг” деп, ол чугаалаан. Бистиң чуртувуста солуннарның, журналдарның санының өзүп, тиражының көвүдөп турарын Михаил Сесла-

винский демдеглээн. Ооң санап турары-биле алырга, “регионнарда парлалга сайзыралды алган болгаш ооң салдары бедип турар”.

Массалыг информация чепсектеринге күрүне деткимчезиниң эргежок чугулазын чугаалап тура, күрүне чүгле социал ужур-дузалыг парлалганы акшаландырап ужурлуг дээрзин Федералдыг агентствонун удуртукчузу демдеглээн. Оларның аразындан ол уруглар журналдарын, инвалидтерге көрдүнген болгаш чамдык өске-даа парлалганы адаан. Шупту парлалганы спонсорлаары шын эвес апаар дээн бодалды ол илереткен. “Массалыг информация чепсектери акшаны боттары ажылдап ап билер болур ужурлуг, маңаа реклама рыногунун хөгжүлдезинге деткимче көргүзери чугула” дээрзин Сеславинский демдеглээн.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Мээң эргим эштерим Раиса Тюлюшова ДАВЫН-ООЛ, Екатерина Доржуевна ДАГБА декабрь эгезинде 60 харлап турарлар. Бистер үжелээн Өвүрүнүң Дус-Дагга төрүттүнгөш, Торгалыг хемниң унунга ойнап өстүвүс. Хандагайты ортумак школазын 1962 чылда дооскаш, чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында өөредилге черлеринче өөренип кирдивис. Катя — Новосибирскиде садыг-кооператив институтун, Рая — Улан-Удэ хоорайга көдээ ажыл-агый институтун, а мен ол-ла хоорайга культура институтунун библиотекка салбырын доостум.

Эргим өөрүм, бистиң төрүттүнген чылывыс төөгүлүг болгай. Төрээн Тывавыс Россияга каттышкаш, каш чыл болур болдур, бис ынча харлап, чурттап чоруур болгай бис. Ынчангаш бистиң чаңгыс чылдывыс, чогаалчы Александр Даржайның шүлүүнде дег “Чурттап эрткен чылдарывыс аргамчызын шүүтсүмдей улай дүрүп чурттаалыңар!”

Алдан харлаан хүнүңерде силер ийиге Аас-кежин, кадыкшылды күзеп ор мен. Айдың черге ам-даа үр-ле чурттаңар-ла, Ашактарның чөлөнгижи бооп чоргар.

Эжи Дадыяты (Данзын) Вера.
25.11.04.

“ЭХНАТОН” БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садыш турар аш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 860 рубль, оодурба 25 кг — 75 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 17,50 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чемнер: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистиң адресивис: Загородный переулок, 19 “А”, склад №3. Телефону 5-38-40, “Эхнатон” бааза.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9196. Чагыт 147.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; коор сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели “Шын” солуну 2004 чылдың май 14-те эде буруткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-нин Парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыш болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ШЫН
Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.
e-mail: shyn@tuva.ru